

*Лада Кулієва**аспірант кафедри права і законотворчого процесу
ОРІДУ НАДУ при Президентові України*

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМКИ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ІНВАЛІДІВ

У статті аналізуються керівні вимоги міжнародних стандартів щодо соціального захисту прав інвалідів і на їх підставі визначаються пріоритетні напрямки сучасної державної політики у сфері соціального захисту інвалідів, в т.ч. першочергові шляхи вдосконалення національного законодавства, що забезпечує її реалізацію.

Ключові слова: *інваліди, соціальний захист, державна політика, права, міжнародні стандарти, законодавство, суспільство.*

Lada Kulieva

PRIORITY LINES OF MODERN PUBLIC POLICY IN THE SPHERE OF SOCIAL PROTECTION OF HANDICAPPERS

In the article there are analyzed the main requirements of international standards for social protection of handicappers' rights and on their base there are determined the priority lines of modern public policy in the sphere of social protection of handicappers, including first primary ways for improvement of national legislation which provide their realisation.

Keywords: *handicappers, social protection, public policy, rights, international standards, legislation, society.*

Lada Kulieva

ПРІОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ В СФЕРЕ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ ИНВАЛИДОВ

В статье анализируются руководящие требования международных стандартов по социальной защите прав инвалидов и на их основании определяются приоритетные направления современной государственной политики в сфере социальной защиты инвалидов, в т.ч. первоочередные пути усовершенствования национального законодательства, которое обеспечивает их реализацию.

Ключевые слова: *инвалиды, социальная защита, государственная политика, права, международные стандарты, законодательство, общество.*

Протягом останніх десятиріч у світі відбулися суттєві зміни стосовно ставлення до інвалідів. Підставою цих змін є визнання рівності прав інвалідів на повноцінне життя в суспільстві та створення державами реальних умов для реабілітації та соціальної інтеграції інвалідів. Якщо раніше їх основу становили здебільшого мотиви милосердя до інвалідів, то нині – стан дотримання їх прав. Обов'язком держави і суспільства є забезпечення належного соціального захисту і підтримки, соціальної інтеграції, створення рівних можливостей для самореалізації, повноцінного життя, здобуття освіти і працевлаштування, залучення інвалідів до духовного, культурного, спортивного життя.

Рівень державного соціального захисту осіб з обмеженими можливостями є відображенням рівня розвитку суспільства в цілому, але, на жаль, слід констатувати, що сьогодні інваліди в Україні найчастіше не можуть вести повноцінний образ життя через існуючі соціальні й фізичні бар'єри. В умовах політичної та економічної нестабільності, що відбувається у теперішній час в Україні, громадяни з обмеженими можливостями стають однією з найуразливіших верств населення, тому проблеми їх захисту набувають все більшої актуальності та є пріоритетним напрямом сучасної державної соціальної політики, а сталий характер цих проблем потребує нових підходів до їх розв'язання.

Окремі питання у сфері соціального захисту були предметом дослідження у наукових працях багатьох вітчизняних вчених, наприклад, М. Авраменко, В. Бідак, С. Богданова, Н. Бондар, М. Кравченко,

В. Макаренко, В. Рудих, М. Чічань та інших. Зазначеними авторами розглядалися найбільш актуальні проблеми соціального захисту прав інвалідів в Україні; недоліки національного законодавства, що діє в цій сфері; сучасний стан правового становища деяких соціальних груп інвалідів; вивчався досвід зарубіжних країн, зокрема країн-членів Європейського Союзу, в яких вже досить успішно функціонують системи соціального захисту осіб з обмеженими можливостями, але у переважній більшості наукових розробок вітчизняних авторів не акцентується на необхідності ретельного аналізу вимог міжнародних стандартів у сфері захисту прав інвалідів як основи подальшої державної соціальної політики України і вдосконалення національного законодавства, що забезпечує її реалізацію.

Метою даної статті є визначення і обґрунтування пріоритетних напрямків державної політики у сфері соціального захисту інвалідів на сучасному етапі демократичних перетворень.

Відповідно до основної цільової орієнтації були поставлені наступні завдання:

- проаналізувати керівні вимоги міжнародних стандартів щодо соціального захисту прав інвалідів;
- на підставі вимог міжнародних стандартів визначити і обґрунтувати пріоритетні напрямки сучасної державної політики у сфері соціального захисту інвалідів.

Основні матеріали дослідження та їх обґрунтування. Права інвалідів протягом тривалого часу є предметом пильної уваги з боку Організації Об'єднаних націй, Європейського Союзу, Ради Європи та інших міжнародних організацій, якими у XX–XXI століттях було прийнято низку важливіших документів, що тепер визнаються провідними стандартами в цій галузі усіма демократичними країнами світу, і насамперед це:

- Європейська конвенція про соціальне забезпечення (1972 р.);
- Декларація про права інвалідів (1975 р.);
- Всесвітня програма дій стосовно інвалідів (1982 р.);
- Європейський кодекс соціального забезпечення (1990 р.);
- Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів (1993 р.);
- Європейська соціальна хартія (переглянута) (1996 р.);
- Конвенція ООН про права інвалідів (2006 р.) та ін.

Багато уваги правам інвалідів приділяє Організація Об'єднаних націй. Ще у «Загальній декларації прав людини», яка була прийнята і проголошена в резолюції Генеральної Асамблеї від 10 грудня 1948 р., регламентується, що кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі хвороби, інвалідності, старості чи іншого випадку втрати засобів існування через незалежні від неї обставини [1].

16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято «Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права», який ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР 19.10.1973 р., у Пакті міститься зобов'язання держав, що беруть у ньому участь, визнавати право кожної людини на соціальне забезпечення [2]. Вже 9 грудня 1975 р. Генеральної Асамблеєю ООН була проголошена «Декларація про права інвалідів», а у грудні 1982 р. Консультативним комітетом для Міжнародного року інвалідів була розроблена і рекомендована для прийняття ООН «Всесвітня програма дій стосовно інвалідів» [3; 4].

У «Декларації про права інвалідів» (далі – Декларація) визначається, що «інвалід» – це будь-яка особа, яка не може самостійно забезпечити повністю або частково потреби нормального особистого та/або соціального життя в силу недоліку (уродженого чи ні) його або її фізичних чи розумових здібностей. Декларація регламентує, що інваліди мають невід'ємне право на повагу їхньої людської гідності.

Незалежно від походження, характеру та серйозності їх каліцтв чи недоліків, інваліди мають ті ж самі основні права, що і їхні співгромадяни того ж віку, що в першу чергу означає право на задовільне життя, яке повинне бути як можна більш нормальним і повнокровним. Інваліди мають ті ж самі громадянські та політичні права, що й інші особи, у т.ч. вони мають право на міри, що призначені для придбання ними як можна більшої самостійності, а також права на медичне, психічне або функціональне лікування, на відновлення здоров'я та становища у суспільстві, на освіту, професійну підготовку і відновлення працездатності, на допомогу, консультації, обслуговування, що дозволять їм максимально проявити свої можливості та здібності й прискорять процес їхньої соціальної інтеграції або реінтеграції.

Інваліди мають право на економічне та соціальне забезпечення і на задовільний рівень життя. Вони ма-

ють право відповідно до своїх можливостей отримати та зберегти за собою робоче місце або займатися корисною, продуктивною діяльністю, отримуючи винагороду та являтися членами профспілкових організацій. Особливі потреби інвалідів повинні прийматися до уваги на всіх стадіях економічного та соціального планування.

Інваліди мають право жити у своїй сім'ї, приймати участь у всіх видах суспільної діяльності. Якщо перебування інвалідів у спеціальному закладі є необхідним, то середовище і умови життя в ньому повинні якомога ближче відповідати середовищу та умовам нормальному життю осіб його або її віку.

Інваліди повинні бути захищені від будь-якої експлуатації, від будь-яких видів поведінки, що носить дискримінаційний, образливий чи принижуючий характер тощо. Інваліди, їхні сім'ї та їхні громади повинні бути повністю інформовані всіма наявними засобами про права, що містяться у Декларації [3].

«Європейська соціальна хартія» проголошує право інвалідів на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства. Це право закріплено у статті 15 з метою забезпечення інвалідам, незалежно від їхнього віку та характеру і походження їхньої інвалідності, ефективного здійснення права на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства. Сторони, що прийняли цей міжнародний документ, зобов'язалися, зокрема:

1) вжити необхідних заходів для забезпечення інвалідам орієнтування, освіти та професійної підготовки, коли це можливо, у межах загальних програм або, коли це видається неможливим, у державних або приватних спеціалізованих закладах;

2) сприяти їхньому доступу до роботи усіма засобами, які можуть заохочувати роботодавців приймати на роботу інвалідів, і утримувати їх у звичайному виробничому середовищі та пристосовувати умови праці до потреб інвалідів, або, коли це видається неможливим у зв'язку з інвалідністю, шляхом облаштування або створення спеціальних робочих місць з урахуванням ступеня інвалідності. У деяких випадках такі заходи можуть вимагати використання спеціалізованих служб працевлаштування та надання допомоги;

3) сприяти їхній всебічній соціальній інтеграції та участі у житті суспільства, зокрема, шляхом вжиття заходів, включаючи технічну допомогу, спрямовану на усунення перешкод для спілкування й пересування і що надають доступ до транспорту, житла, культурної діяльності й відпочинку [5].

Тут варто підкреслити, що Україна ратифікувавши «Європейську соціальну хартію» у 2006 р., тим самим взяла на себе зобов'язання втілити всі її положення у життя суспільства. Крім того, Законом України від 06 березня 2003 р. була ратифікована «Конвенція про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів № 159», а 13 грудня 2006 р. ООН була прийнята «Конвенція про права інвалідів», що була ратифікована Україною 16.12.2009 р. і набрала чинності для нашої країни з 06.03.2010 р.

А. М. Овсюк, радник Inclusion International у статті «Конвенція ООН про права інвалідів – важливий договір для захисту уразливих груп населення» [6], обґрунтовано зазначає, що з прийняттям цієї Конвенції захист та заохочення прав інвалідів були підняті на належний міжнародно-правовий рівень. «Конвенція про права інвалідів» (далі – Конвенція) закріплює, що до інвалідів належать особи зі стійкими фізичними, інтелектуальними або сенсорними порушеннями, які під час взаємодії

з різними бар'єрами можуть заважати їхній повній та ефективній участі в житті суспільства на рівні з іншими.

Держави-учасниці зобов'язуються забезпечувати й заохочувати повну реалізацію всіх прав людини й основоположних свобод всіма інвалідами без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності. Із цією метою держави-учасниці зобов'язуються:

- вживати всіх належних законодавчих, адміністративних та інших заходів для здійснення прав, що визнаються в Конвенції, у т. ч. законодавчих для зміни чи скасування існуючих законів, постанов, звичаїв та підвалин, які є дискримінаційними стосовно інвалідів;
- ураховувати в усіх стратегіях і програмах захисту і заохочення прав людини інвалідів; утримуватися від будь-яких дій або методів, які не узгоджуються із Конвенцією, і забезпечувати, щоб державні органи та установи діяли відповідно до Конвенції;

- уживати всіх належних заходів для усунення дискримінації за ознакою інвалідності з боку будь-якої особи, організації або приватного підприємства;
- проводити або заохочувати дослідну та конструкторську розробку товарів, послуг, устаткування та об'єктів універсального дизайну, пристосування яких до конкретних потреб інваліда вимагало б якомога меншої адаптації й мінімальних витрат, сприяти наявності й використанню їх, а також просувати ідею універсального дизайну під час вироблення стандартів і керівних орієнтирів тощо.

Мета Конвенції полягає в заохоченні, захисті й забезпеченні повного й рівного здійснення всіма інвалідами всіх прав людини й основоположних свобод, а також у заохоченні поваги притаманній їм гідності. У Конвенції перераховуються основні принципи щодо прав інвалідів, які є і принципами самої Конвенції (рис. 1).

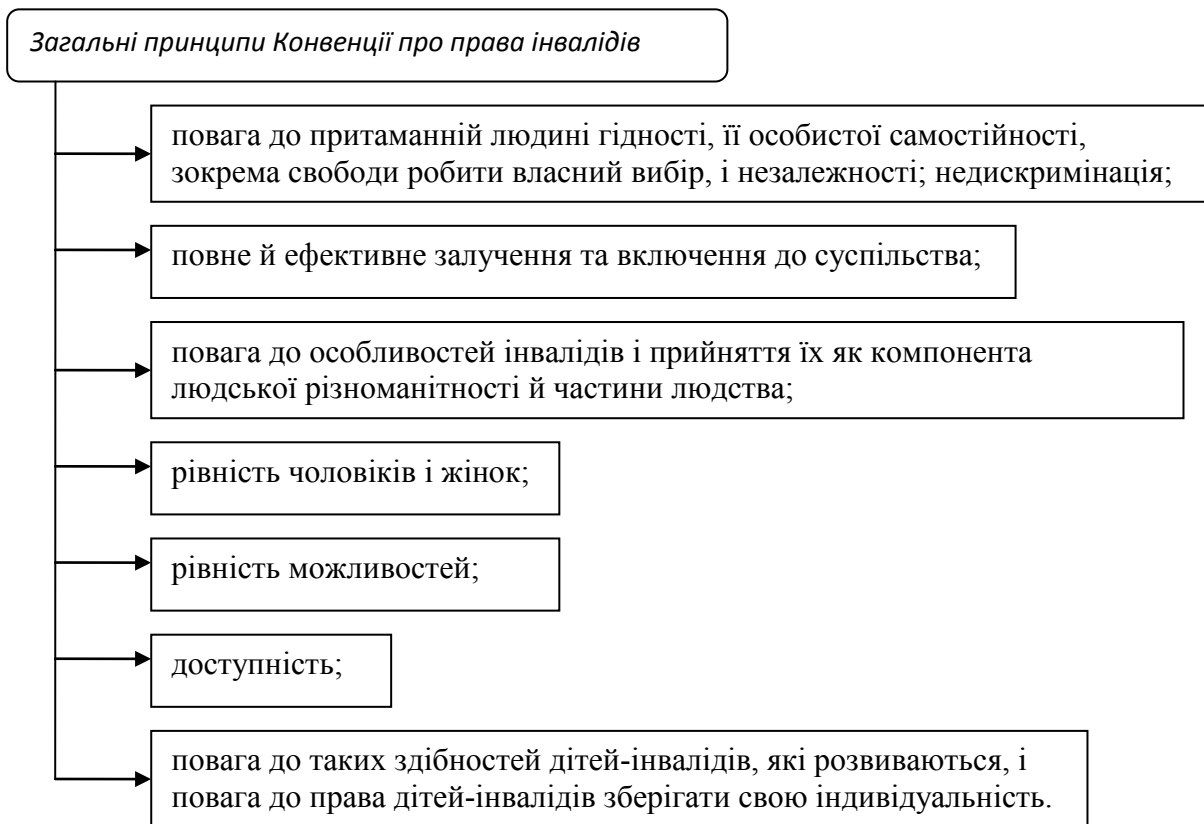

Рис. 1. Загальні принципи Конвенції про права інвалідів.

Що стосується економічних, соціальних та культурних прав, то кожна держава-учасниця зобов'язується вживати, максимально залучаючи наявні в неї ресурси, а у випадку необхідності – удаючись до міжнародного співробітництва, заходів для поступового досягнення повної реалізації цих прав без шкоди для тих сформульованих у Конвенції зобов'язань, які є безпосередньо застосовними відповідно до міжнародного права. Ніщо в цій Конвенції не торкається будь-яких положень, які більшою мірою сприяють реалізації прав інвалідів і можуть міститися в законах держави-учасниці або нормах міжнародного права, що є чинними в цій державі. Не допускається жодне обмеження чи применшення будь-яких прав людини й основоположних свобод, що визнаються або існують у будь-якій державі-учасниці цієї Конвенції на підставі закону, конвенцій, правил або звичаїв,

під приводом, що в Конвенції не визнаються такі права чи свободи або що в ній вони визнаються в меншому обсязі [7].

Фундаментальною складовою зовнішньої політики України залишається стратегія європейської інтеграції. Курс на набуття повноправного членства в ЄС є пріоритетним як для внутрішнього розвитку України, так і в її зовнішніх відносинах. Інтеграція в європейський політичний, економічний, правовий та гуманітарний простір є орієнтиром для проведення системних реформ для модернізації країни. Послідовне та ефективне використання механізмів співробітництва з ЄС має стати базисом стійкого економічного розвитку нашої держави, основою стратегії реформування всіх основних сфер суспільства та запровадження європейських стандартів з метою підвищення якості життя населення України [8]. Тому в

процесі розроблення ефективної вітчизняної системи соціального захисту інвалідів слід враховувати вимоги міжнародних стандартів, що діють в цій сфері, й досвід розвинених зарубіжних країн, де такі системи функціонують досить успішно вже тривалий час. Слід зазначити, що в XXI столітті у країнах Європейського Союзу соціальна політика та участь соціальних партнерів у її формуванні зазнали не тільки значної трансформації, а й виник принципово новий наднаціональний і наддержавний курс соціального захисту і добробуту громадян. Проте, кожна з країн, що входять до складу ЄС, провадить соціальну політику щодо захисту інтересів інвалідів відповідно до власного законодавства та загальноприйнятих актів, що діють у рамках країн-учасників [9].

Отже, основними вимогами міжнародних стандартів і сучасними напрямками державної політики щодо соціального захисту інвалідів у країнах ЄС та інших економічно розвинених країнах є:

- допомога у повсякденному житті та сприяння незалежному життю;
- підтримка доходу і рівня життя;
- працевлаштування.

Саме ці напрямки повинні стати пріоритетними і при реалізації сучасної вітчизняної державної політики в сфері соціального захисту громадян України з обмеженими можливостями.

Для України проблема соціального захисту інвалідів є особливо значущою у зв'язку зі стійкою тенденцією до зростання частки інвалідів у загальній структурі населення. Збільшення кількості людей з інвалідністю зумовлене суперечливим соціально-економічним розвитком українського суспільства, який знизив рівень життя більшості людей, незадовільним станом системи охорони здоров'я, недостатньою безпекою та охороною праці, низьким рівнем екологічної культури, наявністю різноманітних катаклізмів – природних, екологічних, воєнних, зокрема наслідки Другої світової війни, війн в Афганістані та на інших територіях, Чорнобильської катастрофи. Значна кількість цих людей потребує особливих, дещо специфічних умов проживання та обслуговування, які дозволяли б їм почуватися та дійсно бути повноцінними членами суспільства, робити посильний внесок у національний прибуток та хоча б частково матеріально забезпечувати себе. Як свідчать наукові джерела, в Україні кожен 18-й громадянин – інвалід, тобто людина, яка потребує допомоги та підтримки від держави не лише в грошовому еквіваленті, а й особливого планування житла, облаштування під'їздів, громадського транспорту, забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення, сприянню у здобутті освіти, професійних знань, працевлаштування, медичних і культурних послуг [10; 11].

Вивчення історичного досвіду становлення в нашій державі системи соціального захисту інвалідів доводить, що від радянських часів в українському суспільстві лишився поганий спадок: громадськість вважала, що про інвалідів турбується держава, але держава була не в змозі забезпечити належний рівень соціального захисту. Політика щодо інвалідів була переважно пасивною – матеріальна підтримка, державні пенсії, можливість працювати на спеціалізованих підприємствах організацій інвалідів. Особи з обмеженими можливостями були позбавлені доступу до багатьох соціальних благ на рівні зі здоровими людьми. Інваліди й досі стикаються зі зневагою, забобонами і страхами, які впродовж історії людства стримували соціальний розвиток цієї категорії членів суспільства та ізолювали їх від нього [10].

Перші кроки нашої держави зі створення правових, економічних та організаційних засад захисту прав інвалідів були здійснені з прийняттям 21 березня 1991 року Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» та Комплексної програми розв'язання проблем інвалідності, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.1992 р. № 31. Саме з тих часів Україна намагається перейти від медичної до соціальної моделі інвалідності. Остання полягає у взаємозв'язку між людиною з обмеженими можливостями та соціумом, а не в простому фіксуванні відхилення у її здоров'ї та розвитку, як це притаманно медичній моделі.

Варто констатувати, що починаючи з 1991 р., коли було прийнято Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» [12], на шляху вирішення численних проблем інвалідів зроблено багато позитивних кроків, і насамперед, прийнята низка важливих для суспільства законів, але велика кількість нормативних приписів дотепер залишаються переважно декларативними, не забезпеченими матеріальними ресурсами та механізмами управлінського впровадження. Крім того, практика показує, що значна частина положень соціально-економічної політики України щодо інвалідів і нормативно-правових актів, які діють в цій сфері, вже застаріла і не відповідає потребам сьогодення, не узгоджується із загальновизнаними високогуманними міжнародними нормами і стандартами, а існуюча вітчизняна система соціального захисту інвалідів потребує суттєвих змін і модернізації.

Потрібно зауважити й на тому, що питання захисту прав інвалідів безпосередньо або опосередковано регулює значна кількість нормативно-правових актів, але в деяких з них відбувається дублювання нормативних приписів, інші навпаки містять суперечливості та неузгодженості. В правовому регулюванні простежуються і прогалини щодо вирішення існуючих проблем, наприклад, це торкається сфери розмежування повноважень органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування. Проте, досвід більшості країн світу свідчить, що найефективнішим є розподілення бюджетних коштів на соціальні послуги органами місцевого самоврядування. Це забезпечує підвищення адресності соціальних послуг та дозволяє зменшити адміністративні витрати на їх організацію. Тільки органи місцевої влади, які найбільш наближені до отримувачів, можуть швидко й адекватно реагувати на їхні проблеми.

В національному законодавстві всупереч вимогам міжнародно-правових актів відсутня регламентація індивідуального статусу інваліда, і далеко не кожен інвалід ознайомлений зі своїми правами та пільгами. Передбачена законодавством соціальна допомога інвалідам і дітям-інвалідам є мізерною, інваліди майже всіх категорій перебувають за межею бідності. А будь-які нормативні акти залишаються порожніми деклараціями, якщо не створено умов, інституційної структури, інформаційної та фінансової бази для впровадження їх у суспільну практику.

Досвід високорозвинутих країн свідчить про неефективність пасивної державної політики у сфері соціального захисту громадян з особливими потребами, яка формується на основі компенсаційних витрат – пенсій, грошової допомоги, пільг, компенсацій тощо. Соціальна підтримка інвалідів у провідних країнах Європи за останні 30 років характеризується виділенням значних ресурсів на створення доступного для осіб з обмеженими можливостями середовища для існування, навчання, створення спеціальних і облаштування наявних робо-

чих місць. Взагалі, у теперішній час світових економічних криз, в ЄС питання запобігання бідності та захист верств населення, що потребують соціального захисту, в т.ч. інвалідів, стають одними з найважливіших. Використання досвіду країн-членів ЄС в цій сфері є перспективним напрямом розвитку соціальної політики України. Насамперед, необхідно привести стандартизовані соціальні показники, що застосовуються в Україні, у відповідність до затверджених в ЄС показників. Велике значення має і підготовка кадрів для сфери соціального захисту інвалідів. Потрібно визначити номенклатурний перелік спеціалістів у сфері соціальної допомоги інвалідам відповідно до міжнародних стандартів, виявити потребу в них, забезпечити організаційно-методичну базу для їх навчання та наступного працевлаштування.

Враховуючи прагнення України найскоріше увійти повноправним членом до Європейського Союзу, основою подальшої вітчизняної державної політики щодо розбудови ефективної системи соціального захисту інвалідів повинні стати міжнародні стандарти, що діють в цій сфері, і позитивний досвід зарубіжних країн. Згідно з міжнародними правовими нормами і стандартами, до яких приєдналась Україна, саме держава бере на себе зобов'язання щодо матеріального забезпечення інвалідів, створення для них необхідних правових, соціально-побутових умов, надає низку пільг, конституційно гарантує на рівні з усіма іншими громадянами можливість для життя в суспільстві. Покращення становища інвалідів можливо тільки шляхом створення належних умов для їх всебічної і повноцінної інтеграції у життя суспільства, забезпечення реалізації ними прав і свобод, сприяння їх посильній трудовій та громадській діяльності. Отже, широкий спектр проблем людей з інвалідністю в Україні вимагає необхідності посиленої і комплексної уваги з боку держави й суспільства.

Література.

1. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс] : Міжнародний документ від 10.12.1948 р. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [Електронний ресурс] : Міжнародний документ від 16.12.1966 р. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
3. Декларація про права інвалідів [Електронний ресурс] : Міжнародний документ від 09.12.1975 р. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_117.
4. Всесвітня програма дій стосовно інвалідів [Електронний ресурс] : Міжнародний документ від 03.12.1982 р. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_427.
5. Європейська соціальна хартія (переглянута) [Електронний ресурс] : Міжнародний документ від 03.05.1996 р. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_062.
6. Овсюк А. М. Конвенція ООН про права інвалідів – важливий договір для захисту уразливих груп населення / А. М. Овсюк // [file:///C:/DOCUME~1/23A4~1/LOCALS~1/Temp/Rar\\$EX32.672/](file:///C:/DOCUME~1/23A4~1/LOCALS~1/Temp/Rar$EX32.672/).
7. Конвенція про права інвалідів [Електронний ресурс] : Міжнародний документ від 13.12.2006 р. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_g71.
8. Овчар О. Застосування в Європейському Союзі відкритого методу координації для соціального захисту та соціальної інтеграції / О. Овчар // Сучасна регіональна політика: освіта, наука, практика: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 28 жовт. 2011 р.: у 2-х т. – Т. 2: тези доп. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2011. – С. 158-159.

9. Бондар Н. О. Особливості та основні напрями соціального захисту інвалідів у країнах ЄС / Н. О. Бондар // Бізнесінформ. – 2012. – № 6. – С. 120–124. – Режим доступу: www.business-inform.net.

10. Богданов С. Соціальний захист інвалідів. Український та польський досвід / Сергій Богданов; наук. ред. Олена Палій. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи». – 2002. – 93 с.

11. Врегулювання проблемних питань працевлаштування та захисту прав інвалідів у сфері праці: практич. посіб. / уклад. О. В. Бабак, І. В. Гладка, Н. М. Малиновська, В. Й. Скаковська ; за заг. ред. В. М. Дьяченка, М. Л. Авраменка. – К. : Ун-т Україна; Всеукр. центр професійної реабілітації інвалідів, 2007. – 156 с.

12. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні [Електронний ресурс] : Закон України від 21.03.1991 р. № 875-XII. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/875-12>.